

LIETUVIŲ TAUTOSAKA

Įvadas

Tautosaką, arba folklorą (angl. „liaudies išmintis“), suprantame kaip daugelio amžių liaudies dvasinę patirtį, kasdienę išmintį. Įsiterpę į įprastinės buities tėkmę, į šiokiadienius ir šventes, darbus, žaidimus, ilgas vakaronių valandas, tautosakos kūriniai vis dėlto nėra tik tos buities trupiniai. Liaudies atmintis taip išlaiko jų sandaros modelį, kaip gamta saugo kristalų formules. Žodis po žodžio, nuotykis po nuotyčio vienoje siužeto grandinėje eina tam tikra tvarka, kurios darną suvokusi meninė sąmonė nenori greitai ką nors keisti ir versti antraip. Patvarūs, laiko tėkmei atsispiriantys šito meno ne tik bendrieji kontūrai, bet ir jo ląstelės – segmentai. Tikrai šitoks pastovumas ir vienodumas nėra skurdus. Kokia neišsemiama gausa užgriūva mus iš storų rinkinių, archyvų ir gyvųjų tautosakos tarpininkų – senųjų dainininkų, pasakotojų repertuaro! Įvairovė atspalvių, intonacijų, žodžio vartosenos panaši į tą klegėjimą visomis lietuvių tarmėmis ir šnektomis, kurio gali pasiklausyti sekmadienį Palangos kopose. Impozantiški mastai, tūkstančiai, dešimtys tūkstančių nors ir nežymiai varijuojančių kūrinių leidžia išgirsti milžiniško tolimą praeitį menančio kolektyvo balsą.

Tiktai tautosakoje jaučiame nenutrūkstamą liaudies gyvenimo pulsą, nuspėjame slaptas žmonių dramas, rūpesčius, ilgesį. Rašytiniai šaltiniai, iš kurių suvokiame praeitį, paviršium prašliuoja pro gyventojų daugumos pasaulėvaizdį. Vien tautosaka gali juos papildyti, įdėmiai skaitoma liaudies kūrybos knyga tampa svarbiu socialinės-psichologinės patirties šaltiniu. Vertė tokio šaltinio neįkainojama.

Tautosaka, kaip liaudies pasaulėžiūros išraiška, sudaro atsvarą privilegijuotųjų luomų kultūrai, Lietuvos istorinėmis sąlygomis – iš esmės svetimai kultūrai. Šitos skirties prasme negalima nesutikti su marksistine sociologija. Žymus jos atstovas italas Antonis Gramscis, polemizuodamas dėl požiūrio į tautosaką kaip į „tapybinį“ elementą, pabrėžia, kad „[...] folklorą reikėtų tyrinėti kaip pasaulio suvokimą – iš esmės neišreikštą, „numanomą“ suvokimą, būdingą apibrėžtiems visuomenės sluoksniams (apibrėžtiems „laiko ir erdvės“ atžvilgiu). Šitas pasaulio suvokimas iškyla kaip priešingybė (daugiausia taip pat neįsąmoninta, objektyvi) istoriškai apibrėžtų visuomenių „oficialiai“ kultūrinių sluoksnių pasaulėžiūrai, patiriančiai nuoseklią evoliuciją istorinės raidos procese. (Iš čia glaudus ryšys tarp folkloro ir „sveiko proto“, kuris ir yra „filosofinis folkloras“.)¹

Tautosakos mokslas, folkloristika, iš įvairių taškų artėja prie savo objekto. Galime apibrėžti įvairias, nors ir tarp savęs susijusias, mokslinio-tiriamąjo darbo sritis: surinktos tautosakos fondų tvarkymą, katalogavimą bei skelbimą; tautosakos gyvavimo stebėjimą; bendrųjų mąstymo ir raiškos dėsnių nusakymą, konkrečių tautosakos formų aprašymą. Tautosaka tiriama įvairiais būdais: empiriniais aprašymais ir skaičiavimais, sinkretiniu-kompleksiniu stebėjimu (apimančiu žodžio meno, muzikos, choreografijos, vaidybos elementus kaip vienovę). Čia pasitelkiama ir matematinė statistika, struktūrinis-semiotinis metodas. Tyrimų programa yra nepaprastai didelė. Įvairiais būdais gaunami rezultatai nelabai įmanoma pasinaudoti siekiant vieno sintetinio tautosakos apibūdinimo.

Tautosakos tyrimas skirtingose jos stadijose, skirtingais aspektais neapsieina be gretimų mokslų pagalbos ir savo ruožtu jiems praverčia. Tiriamas tautosakos gyvavimo židiny, jos ribos, santykis su

¹ A. O. Грамши. *О литературе и искусстве*, Москва, 1967, p. 179.

tautine sąmone, kontaktai su kitų tautų žodine kūryba. Šituo atžvilgiu tautosaka – argumentas etnogenezei ir iliustracija savo bei pasaulinei kultūros istorijai, nes tai apraiška kultūrinių mainų tarp gretimų kraštų ir tarp didžiųjų tautų bendrijų – Rytų ir Vakarų. Sudėtingą problemų ratą sudaro tautosakos pradžia, kaip apskritai meno pradžia, kaip pažinimo istorijos pirmoji stadija.

Norint apibrėžti išeities tašką, reikia apžvelgti artimiausias kitų mokslų tyrimo sritis. Palyginkime, kas rūpi folkloristikai ir kas kitiems mokslams. Tai padės, aiškinantis tautosakos, kaip žodžio meno, esmę, atsiriboti nuo šalutinių ir atsitiktinių aplinkybių.

Folkloristikai pirmiausia talkina etnografija – mokslas apie tautų materialinį gyvenimo pagrindą, buitį, verslus, dvasines apraiškas. Aprėpdama tiek materialinę, tiek ir dvasinę liaudies gyvenimo sritį, ji neteikia pastarajai pirmenybės. Būdama istorijos mokslo atšaka, etnografija kuria visapusį kasdienybės vaizdą, papildantį istorijos puslapius. Etnografijos sąvokai artima, nors gerokai platesnė, bendresnė – kraštotyra, kuri krašto pažinimą praplečia geografiniu ir geologiniu vietos aprašymu, istorine apžvalga, tarmės bei toponimikos aprašu ir kitais atžvilgiais.

Tautosakos neįmanoma apibūdinti nesiremiant etnografiniais faktais. Jie nusako aplinką, kurioje gyvuoja tautosakos kūrinys. Toji aplinka, suprantant siauriau, tai valstiečio kiemas, namų papročiai, buitis ir darbai; suprantant plačiau, – tai apskritai balanos gadynės kaimas, kuriame sukauptas ir išlaikytas pagrindinis tautosakos lobynas, jos klasika. Feodalinės valstietiškos aplinkos pažinimas duoda pamatą išvadoms apie liaudies pasaulėžiūrą ir jauseną – ko ieškome tautosakoje.

Tautosakininkai, kaip parankiniu veikalu, ilgai naudojos *Lietuvių etnografijos bruožais* (1964).

Šiandien etnografinių aprašų publikacijų bei tyrinėjimų jau sukauptas gausus kraitis – tuo įsitikinsime pasklaidę Vacio Miliaus sudarytą bibliografiją.

Bet turi būti daromas ir esminis skirtumas tarp etnografinio ir folklorinio požiūrio. Tautosakos tekstai neturi ištirpti etnografiniame apraše kaip viena iš daugelio kaimo, apylinkės ar visos tautos charakteristikų. Etnografiniai duomenys tautosakai tėra fonas, kūrybos medžiaga. Nuo tautosakos fakto etnografinėje aplinkoje aprašymo reikia pereiti prie kūrinio analizės – įžengti į jo vidinės traukos lauką. Atskleista šitos traukos galia pačiam kasdienybės vaizdui suteiks nepraeinamos, nekasdieniškos prasmės. Į ką nukreipta vaizdingoji žodžio galia, ko ja siekiama – tai labai rūpimas, visada aktualus tyrinėjimo požiūris. Išliekamosios vertės problema tautosakos apibūdinime iškyla kaip svarbiausia.

Tautosakos ir mitologijos santykiai dar sudėtingesni. Mitologija vadinama sankaupta mitų – pasakojimų apie dievus, pusdievius, dieviškos kilmės herojus. Lygia greta šitas vardas taikomas ir mokslui, nagrinėjančiam mitus. Tautosaka nuo mitologijos priklausoma, nes be pastarosios visiškai nepaaiškinama pradinė daugelio vaizdų, idėjų kilmė, šaknys siekia pirmykštę žmogaus vaizduotę, sulydžiusią pažinimo, tikėjimo ir meninės išmonės pradus. Beribis šitos vaizduotės užmojis žmonijos priešistorėje lydi ilgą pradinio gamtos įvaldymo laikotarpį.

Pati problemos esmė čia ta, kad mitologijai, kaip sistemai, suirus, mitologiniam mąstymui netekus visuotinumą, jo pradų vis dar išlieka, jie nėra visiškai išstumti racionalios galvosenos. Savo pačių polinkio mitologizuoti (nors dabar ir nekuriame senovinių dievų) nepastebime, kita vertus, toks polinkis mūsų pateisinamas dvilype, protą ir jausmą apimančia, žmogaus prigimtimi: mitinė išmonė gražina emocijoms pusiausvyrą.

Mitologinės sąmonės nelaikome žemesniąja, prastesniąja mąstymo pakopa, nebandome mito suderinti su mums įprasta logika. XX a. mokslas, pradėdamas Lucienu Lévi-Bruhliu (Liusjenu Levi-Briuliu) ir baigiant Claude'u Lévi-Straussu (Klodu Levi-Strosu), daug nuveikė, atidengdamas ir patį mitologinio mąstymo mechanizmą, – kaip operavimą binarėmis priešybėmis, kurios yra nepanaikinos, tik medijuojamos, t. y. perkeliamos į kitą ir dar kitą, ir t. t. plotmę.

Nuodugnesnės mitologijos studijos parodo, kad senasis, ikikrikščioniškasis, tikėjimas sudaro daug svaresnę nei paprastai galvojama dalį kaimiečių religijos turinyje. Kaime iki pat naujausių laikų vyko sudėtinga religinė sinkretizacija, buvo derinamos pradinės senojo tikėjimo kategorijos su valstiečiui pritaikytu, suprastintu krikščionybės variantu. Kaime plitusios krikščioniškos legendos, tikėjimo simboliai, apeigos – kupini seno turinio. Iš tokių legendų įmanoma rekonstruoti pradinę pasaulio

viziją, beveik baigtą ir nuoseklią².

Poetinė liaudies kūryba neišvengiamai prisiima gyvo mitologinio elemento. Bet kiek jo, kokią dalį? Bendriausiai bruožais imant, lietuvių tautosaka neatrodo labai skolinga mitologijai. Įrodymas – pagrindinės tautosakos rūšys: lyrinė poezija, pasakos, didžioji dalis smulkiosios tautosakos. Mitologinės kūrybos lieka mažoji proza – sakmės.

Tautosaka savo suvešėjusiomis formomis reiškia mitologinio pasaulėvaizdžio krizę. Ji teigia valstiečio darbą ir gyvenimo ryžtą, kupiną jo dukrų svajonių ilgesio, senelių išminties. Akcentuojame tautosakoje etinės minties branduolį, kuris stelbia pradinę pasaulio viziją ir iracionalų prigimties pradą, prasiveržiantį obscenišku mįslių juoku, keiksmų įtūžiu, užkalbėjimų įtaiga.

Atšlydama nuo mitologijos, tautosaka artėja prie literatūros. Tautosaka – žodžio menas. Žodinė išraiška joje pasiekusi tokį baigtumą, net tobulumą, jog jai galima taikyti tuos pačius reikalavimus kaip ir rašytinei literatūrai. Sakytinė ar rašytinė forma dažnai atrodo tik grynai išorinis skirtumas. Ir individualių genijų kūriniai gali būti ne plunksna rašyti (pavyzdžiui, Homero epopėjos). Kita vertus, didelio brandumo menas yra islandų sagos, suomių-karelių *Kalevala*, latvių ir lietuvių dainos.

Bet kai nuo pagyrimų tautosakai pereinama prie jos konfliktų, herojų paveikslų, kompozicijos, stiliaus ir nuotaikos meninės analizės, tokia analizė paprastai pakimba ore, jai neišvengiamai gresia schematizmo ir formalizmo pavojus. Tautosaka arba atplėšiama nuo jos kūrėjo, arba šitas kūrėjas figūruoja tiktai nominaliai, lyg kokia hiperbolizuota, mistifikuota būtybė. Tautosakos kūrimo ir gyvavimo būdas – plitimas iš lūpų į lūpas nesuskaičiuojamais variantais – lėmė neišmatuojamą nuotolį tarp kūrinio ir konkretaus asmens.

Pagalvojus, kad kiekvienas tautosakos kūrinys daugybės žmonių kartų per šimtmečius suneštas kaip korys, taisytas, gludintas, kitu atveju – trumpintas, kitų korių pavyzdžiu keistas ir nutaisytas, mums visa šito ilgo ir sudėtingo proceso „mechanika“ pasirodys kaip neįsivaizduojama paslaptis. Bet neįsivaizduodami kūrimo „mechanikos“, kaip galime įžvelgti kūrimo ir suvokimo psichologiją, be kurios neįmanoma išsiversti tyrinėjant žodžio meno kūrinį? Nesusiedami kūrinio su konkrečiu laiku ir vieta, neieškodami jame gyvo žmogaus jausmų, išgyvenimų pėdsakų, pašalintume pačią psichologinę terpę, be kurios apskritai tautosakos gyvavimas kolektyve, liaudyje atrodys perdėm efemeriškas.

Tai realūs sunkumai, tik iš dalies įveikiami. Noromis nenoromis turime sutikti su ribotomis psychologizavimo galimybėmis. Bet tose ribose tautosakos kūrinys gali ir turėtų būti interpretuotas su nuoširdžia jautria atida. Rinkinio puslapiai gali būti prakalbinti, nors, be abejo, prakalbinant lengva liaudies jauseną ir vaizduotę sukomplikuoti, modernizuoti, lygiai kaip ir atvirkščiai, suprimityvinti. Tokį prakalbinimą, psichologinį tautosakos aiškinimą palengvina iki paskutinių amžių ir net iki pat mūsų dienų gyvai tebesrovenanti liaudies kūrybos versmė, veikianti visą aplinką, taip pat ir tautosakos rinkiniuose, etnografiniuose aprašuose, grožinėje literatūroje pateikti liaudies dainininkų, kaimo išminčių portretų metmenys, vakaronių, dainavimo ir kt. vaizdai. Taigi galima ne tik suvokti, bet ir pajusti atmosferą, kuria alsuoja tautosakos kūrinys.

Taip būsime priartėję prie tautosakos esmės. Jos ieškoti buvo šios knygos autoriaus tikslas. Tiek pat ir skaitytojas paraginamas tos tautosakos esmės ieškoti.

Kaimas, liaudies kultūra, tautosaka

Netolimos praeities kaimas – tai valakas, lažas, vaito ir urėdo valdžia... Atsigręžkime į laiko ūkuose jau skendinčią mūsų žemdirbių krašto egzotiką.

Šito kaimo kontūrai susiformavo prieš ketvertą amžių, atlikus pagrindinį žemės matavimą ir išdalijus ją lygiomis dalimis, įkurdinus valstiečius abipus gatvės ketvirtainiuose plotuose, nuo kurių jie jau niekur nebegalėjo pabėgti, už žemę dirbo po dvi lažo dienas per savaitę, mokėjo 15 grašių, davė šieno, avižų, vištų, kiaušinių ir dar viso kito. Bet valakų režiai per keletą amžių siaurėjo, dzūkų gatvinis kaimas, išlaikęs savo pirmavaizdį, susigrūdo kiemas prie kiemo, kur dažnas jau tik trečiokas ar

² Plg. slavų mitologijos studiją: J. i R. Tomický. *Drzewo życia. Ludowa wizje świata i człowieka*, Białystok, 1975.

šeštokas (vos kelintą dalį paveldėjęs). Tiktai senosios didžiažemių ar vidutiniokų žemaičių sodybos, iš 7–10 pastatų, dviejų kiemų, didelių medžių apsuptos, saugo prisiminimą apie tvirtai įsikūrusius senolius.

Kai kelios kartos „sėdi“ tame pačiame daikte, gyvenimas atrodo nepajudinamo pastovumo. Šiandien Lietuvoje dar teberandame kaimų, kurių visi gyventojai išriedėję iš vieno kelmo, tebeturi vieną pavardę, o kad būtų skiriami nuo kaimynų, kiekvienas yra gavęs pravardę ir ja tevinamas (pvz., Radviliškio r. Paliepės, Karčemų kaimai, kur iki 1934 m. gyveno vien Ramanauskai – 23 šeimos). Labai nedažnas tai reiškiny, kai kaimas – kaip vienas bičių kelmas. Į valstietijos istoriją skaudžiai yra įsiterpęs visas „karo, maro ir bado šimtmetis“ (nuo XVII a. vid.), nusinešęs trečdalį gyvybių, ištuštinęs ir išblaškęs ištisus sodžius, palikęs dirvonus. Po visų tų negandų valstiečiai neretai būdavo prievarta kilnojami iš geresnių žemių į prastesnes, ištisais kaimais išsikraustydavo kitur, susiradę tinkamos žemės kad ir kaimyninėje Baltarusijoje.

Nepaprastai ilgai varžiusi ūkinę, socialinę, kultūrinę pažangą, baudžiava sąlygojo visiems vieną ir tą patį gyvenimo būdą, išimtinai žemdirbio verslą be stipresnių ryšių su miesto prekybos verslais: „miestas“ pats ateidavo į kaimą su „kroma“ ant kupros – tai tie vadinamieji kromelninkai. Žemdirbio visos išmonės pabaiga nuo pat senojo Egipto ir Kinijos laikų – tai savo rankomis pasigamintas įrankis, jo juočkis, Palšis, Bėris, jo nustatyta namų tvarka, griežta kaip ritualas. Sukaupti gėrybių, sutvirtinti ūkį, pasirūpinti atsargų rytojui valstietis galėjo tiktai išnaudodamas palankesnes baudžiavos sąlygas – tokias, kokios buvo Žemaitijoje (kur vyraujanti prievolė – piniginė renta, činšas, ne atidirbimas), plėsdamasis į nenaudojamos žemės raistus, sumaniai tvarkydamasis savo ūkelyje, taupydamas, apskaičiuodamas kiekvieną grašį. Valstiečio praktinis racionalumas, ekonomija teikė jam vienintelį pranašumą prieš prabangą pamėgusį ir jo sąskaita gyvenantį poną. Kristijonas Donelaitis to pranašumo esmę suprato, suprato ją ir jo pavaizduotieji „viežlybieji“ būrai.

Baudžiavos sąlygomis valstietis mokėjo prisitaikyti nedideles gyvenimo siūlomas naujoves ir išnaudoti palankias progas. Senųjų amžių valakininkui labai pravertė jaučio tempiama žagrė, verčianti dvigubai platesnę vagą nei primityvusis arklas. Kaip žagrė, gerai dainose pažįstami ir linai – „stuomenykai“. Sunkiose dirvose augantys – dėl ko ir apgaili daina, kad auga rūdymuose, – jie nereikalavo sėjamo lauko; linams žemę valstiečiai išsinuomodavo paraistėse iš dvaro. Papildomas uždarbis iš linų buvo didelė ūkinė paspirtis iki pat XIX a., kai dvare prievartiniu lažiniu darbu jau nebeapsimokėjo augintis linų – šitos namų žaliavos ir svarbios eksporto prekės.

Valstietį gelbėjo bulvė, Lietuvoje pasirodžiusi vos prieš porą amžių (XVII a., kituose Europos kraštuose – XVI a.), o XIX a. tapusi vienu svarbiausiu augalų ne tik dvaruose, bet ir kaimuose. Bulvė buvo lyg ir nieko nekainuojantis priedas prie javo: bulviena nenualina dirvos, jos nereikia palikti pūdytuoti, į ją rudenį galima jau sėti rugius.

Šiek tiek vėliau už bulves kaimo laukuose atsirado raudonžiedžiai dobilai, nauji pievų žalumynai, o kartu skalsus pašaras, būsimos javo trąša. Bulvės ir dobilai jau leidžia patankinti sėjomainą – atsisakyti įprastinių trijų laukų (žiemkenčių, pūdymo ir vasarojaus). Nors liaudies poetinis įkvėpimas, iškėlęs dobilą, apie jo naudą, daromą perversmą ūkyje ir neatsiliepia.

Valstiečių ūkio stiprėjimas XIX a. pradžioje jau ėmė duoti labai reikšmingus socialinius ir kultūrinius rezultatus. Tendenciją į savarankišką vaidmenį visuomenės gyvenime atspindėjo ne pavienis, o jau visuotinis – ypač Žemaitijoje – valstiečių veržimasis į mokslą (dėl to susiformavo ir aktyvus savos inteligentijos sluoksnis). „Visa Lietuva ir Žemaitija, ypač apskritys arčiau Baltijos jūros, turi žymiai labiau pasiturinčią liaudį [...] ir todėl išsigali leisti savo vaikus į mokyklas“, – kaip žinomą faktą teigė anuomet vienas iš švietimo veikėjų (Dionizas Chlevinskis)³. Valstiečių pastangos buvo nukreiptos ne tik į švietimą, reikalingas praktines žinias, bet brendo ir pačios švietimo prasmės, jo nacionalinio turinio supratimas. Didėjo pastangos turėti lietuvišką, o ne bet kokią mokyklą. Ne lenkiškai, o lietuviškai mokė daugelis pradžios mokyklų. Valstietijoje reikėsi tautinės sąmonės pradmenys, nuosekliai tvirtėjantis įsitikinimas, kuriuo rėmėsi brėsdama mūsų nacionalinė kultūra: kad

³ Cit. iš: M. Lukšienė. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, *Pedagogikos darbai*, 1970, t. 4, p. 194.

sodžius – tai Lietuva, Lietuva – tai sodžius.

Nustumta į perdėm priklausomą, beveik vergišką padėtį, valstietija pamažu buvo ir rodė vis didesnę socialinę aktyvumą. Grėsmingai tvenkėsi nepasitenkinimas suvaržytomis asmeninėmis teisėmis – buvo atimta galimybė laisvai naudotis santaupomis, savarankiškai kurti šeimą, aprūpinti jos ateitį. Nesitaikstydami su beteise padėtimi, jie išbandė visas įmanomas taikias priemones: skundus gubernatoriui ir carui, tariamai pasyvų neklusnumą, gaisravimą vykdyti valdžios potvarkius ir teismo sprendimus. Pasak Konstantino Jablonskio, „[...] ten, kur dvarininkas galėjo būti bent formaliai suvaržytas, iš tikrųjų ar bent valstiečių nuomone, kokiais nors nuostatais ar valdžios sudarytomis sutartimis, valstiečiai sugebėdavo susiorganizuoti, eiti išvien, sugebėdavo surasti sau teisinių padėjėjų, sugebėdavo surinkti nemažų lėšų visokioms bylos išlaidoms padengti, sugebėdavo iškelti savo reikalavimus dvarininkui, juos ginti ilgus metus, negreit pasiduodami persekiojimams ir grasinimams. Jų reikalavimai, jų priekaištai gana dažnai buvo smulkmeniški, jais tarytum nebuvo pažeidžiama santvarka, bet iš valstiečių organizuotumo bei ryžtingumo toje kovoje ir dvarininkų bei administracijos nenuolaidumo matyti, kad iš esmės tai buvo kova ne dėl smulkmenų, bet iš viso dėl laisvės, ir ji neretai trukdavo ne vieną dešimtmetį“⁴.

Per visą XIX amžių, nuo pat jo pradžios, baudžiavos panaikinimo idėja kabojo ore, lažo sistemos gyvybingumu nebetikėjo nė dvarininkai. Baudžiava laikėsi tik caro valdžios įstatymu, ne vienais metais jau tarytum žlugdama ir pažerdama saldžių laisvės vilčių. 1807 m. Užnemunėje paskelbta valstiečių asmens laisvė, nors žemė palikta dvarininkams. 1817 m. Lietuvos seimelio buvo priimtas, bet caro nepatvirtintas nutarimas – suteikti asmeninę laisvę valstiečiams. 1831 m. sukilimas vėl suaktualino valstiečių ir dvarininkų santykių klausimą. 1857–1858 m. po patirtų Krymo karo sunkumų įsisiūbavęs valstiečių judėjimas visoje Rusijoje privertė valdžią parengti „valstiečių buities pagerinimo“ projektą.

Valstiečių elgesys užsitęsiosios krizės laikotarpiu darėsi ryžtingesnis. Tai liudija labai dažni bruzdėjimai, neretai apimantys keliasdešimt dvarų per vienerius metus. Priešinimasis virsdavo ir kruvinu susidorojimu, kaip tas keliolikos Telšių bajorų nužudymas iš keršto 1831 m. sukilimo pradžioje, minimas Jono Goštauto knygelėje *Ponas Teisėjaitis*. Sąmoningesnieji valstiečiai nepabūgdavo savo gyvybe rizikuoti ir kovoti dėl laisvės. Žemaitis valstietis Antanas Stankus, 1846 m. Juozapavo dvaro (Telšių apskr.) valstiečių pasipriešinimo organizatorius, tardymo metu kalbėjo: „Jei man ir galvą kirstų, aš vis tiek ieškosiu teisybės, ir nors man teks kentėti, bet mes nesiliausime skundęsi.“

Išsibūdinęs, ekonominės-socialinės fermentacijos paveiktas XIX amžiaus kaimas buvo išlaikęs dar mažai iš šalies paliestą senąją liaudies kultūrą. Namuose ir visuomenėje liaudis teigė savo gyvenimo stilių, skirtingą nuo privilegijuotosios viršūnės kultūros. Liaudies patirtis ir pažinimas kaupėsi kitokiu būdu – artimai bendraujant su gamta, iš jos mokantis.

Žemdirbių tauta buvo susikūrusi savo agrotechnikos ir meteorologijos, medicinos ir sanitarijos pagrindus, turėjo savo antroponimiką ir toponimiką, savo architektūrą ir keramiką, savo audimo ir skulptūros meną. Valstietis, medžiaginių vertybių gamintojas, buvo to visapusio žinojimo ir paveldėtojas, ir dalininkas. Kasdienėje savo veikloje jis mokėjo tą žinojimą pritaikyti.

Nuošalioje ir uždaroje sodžiaus butyje jausdamasis savo gyvenimo šeiminingas ir kūrėjas, valstietis tenkinosi minimaliais patogumais ir ištekliais. Liaudies kultūra – kultūra be batų, lempos, muilo. Bet antra šitos tiesos pusė: čia žmogus – ne daiktų vergas; daiktai reikalingi tik tie, kurie jam tarnauja. Kaimo gyvenimo gerumas, nekritiškoje vaizduotėje virstantis idile, – tai mažus poreikius tenkinanti buitis. Tai dūminės pirkios buitis, kuriai Mikalojus Katkus *Balanos gadynėje* skyrė garsiąją apologiją. Pripažindamas, kad lengva esą ją nupeikti, kad „gyventi joje esą nesveika, ji esanti tamsi, juoda, nuo dūmų akys sergą“, žmonės surukę, Katkus randa ir kuo džiaugtis:

Krosnis iškūrenta, durys uždarytos, aukštinis užkeltas – ir gryčia tuoj prišyla. Oras naujas ir tyras, gryčios šilima

⁴ K. Jablonskis. Valstiečių judėjimas Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje ir valstiečių siekimų reiškęjas Jonas Goštautas, *Lietuvos valstiečiai XIX amžiuje*, Vilnius, 1957, p. 54.

kvapi. Lentos, dengiančios naktį langus, nustumtos, į jų vietą atstumti stikliniai langai: sykiu iš nakties pasidaro diena. Gryčioje šilta, jauku, malonu. Šeimyna, visi nusiprausę burnas, valgo pusrytį, jie vienmarškiniai. Taip daroma nuo amžių. Sakoma, kad vienmarškinis žmogus geriau pasils. Lietuvis, kaip ir kiekvienas primityvus žmogus, darbą dirba po dangumi, gryčioje gi jo gūžta. Čia randa jis prieglobstį nuo lietaus, vėjo, saulės ir šalčio. Čia maža šviesos, prie stalo, kertėje, langai didesni ir nuo jų kiek šviesiau; kiti du langai mažesni, – ten apie krosnį tamsiau. Gryčioje šviesos niekas nepasigenda: ji gana prišviečia lauke. Prieblanda gryčioje masina prie poilsio, čia poilsio vieta ir yra.⁵

Vis dėlto dūminė pirkia – simbolis ūkinės stagnacijos, konservatyvaus gyvenimo būdo.

Liaudies kultūra – tai taip pat ir kaimynavimas, taikus sugyvenimas ir nuolatinis bendravimas su kaimynais. Čia ne tik tarpusavio pagalba, giminiavimasis (bičiulystė, bandžiulystė), vaišinimosi papročiai bei etiketas, bet ir didelė kantrybės mokykla, kaip rašo Katkus apie kaimo nemalonumus, visų matomus ir nenoromis nukenciamus (tokia pavasarinė ganiava: po sunkios žiemos išleidžiami į rėžius gyvuliai nuniokoja viso kaimo pasėlius). Glaudus kaimynavimas reiškia ir kaimo viešosios nuomonės pripažinimą, kai mada turi atitikti visų skonį, negali griauti papročių. Kaimo išmintis rėmėsi senatvės autoritetu, anksčiau gyvenusių kartų patirtimi.

Kaimo gyvenimo gėrybe laikomas natūralus prigimties pasireiškimas, fizinio ir dvasinio prado vienovė. Žmogus auga, bręsta, lavinasi šeimos mokykloje, įsitraukdamas iš eilės į visus pajėgiamus darbus ir prievoles. Pareiga įdiegiama asmeniniu tėvų pavyzdžiu. Žmogus, stiprėdamas fiziškai, kaupdamas žinias, yra ugdomas ir doroviškai. Jis gauna visapusiškus asmenybės pagrindus. Kiek šita pedagogika efektinga, paliudija poetas, mūsų amžininkas Justinas Marcinkevičius. Prisimindamas tą kartą su tėvų meile išsiugdytą pareigos jausmą augant kaime didelėje šeimoje, jis yra rašęs: „Aš negalvojau apie pareigą – dirbdamas vienokį ar kitokį darbą, aš mylėjau. Taip, mylėjau, ir mano meilė reikėsi noru ir pastangom būti geru, būti naudingu. O aš jokių būdu nesakau, kad atsikelti saulei tekant dešimties ar dvylikos metų vaikui ir išginti galvijus – vienas malonumas! Tai buvo velniškai sunkus darbas, bet tai jau buvo mano pareiga, kurią atlikdavau tikrai iš meilės ir paklusnumo.“⁶

Ankšta dūminės pirkios butis ir aukšta patriarchalinės šeimos moralė, griežtai ribojanti asmeninius polinkius, – neišskiriami dalykai.

Kaupiantis ištekliams, juos panaudojant su efektyvia nauda, prisiperkant geležies dirbinių, našesnių gamybos įrankių, sparčiau atliekant darbus, atsivėrė erdvė ūkinei pažangai, privačiai iniciatyvai, kuriai buvo nepatogu ir ankšta dūminėje pirkioje bei kaimyniškų santykių rėmuose ir varžė paklusnumo bei pareigos principai. Nuo parduotuvėse pasirodžiusių degtukų ir žibalinių lempų, nuo suskambėjusios dalgių muzikos prasidėjo kaimo lenktynės su miestu, kurios keitė ir kaimo išorę, pirkia ir papročius.

Prie naujų žmonių santykių, kuriuos vadiname kapitalistiniais gamybos santykiais, įsitvirtinimo daug prisidėjo ne tik 1861 m. išleistas baudžiavos panaikinimo įstatymas, bet ir vėliau, aštuntame dešimtmetyje, prasidėjęs kaimų skirstymasis į vienkiemius. Persiskirsčius rėžius, išsidalijus ganyklas, buvo galima pereiti prie daugialaukės ūkio sistemos, gerinti pievas ir ganyklas, atsisakyti paskutinių prievolių dvarininkams. Koks tai buvo jau kaimas ir kokios jo problemos, ūkinės, socialinės, žmogiškos, gerai žinome iš Žemaitės raštų.

Griūvant feodalinės sistemos pamatams, kaip ir visų didelių permainų laikais, didesniu pastovumu pasižymi dvasinio pasaulio reiškiniai. Moraliniai principai išlieka gyvi, kaip matome iš poeto pasisakymo, visą šimtmetį. Ilgai gyvuoja ir poetinė liaudies kūryba, glaudžiai susijusi su feodalinėmis amžių valstiečių buitimi, su senąja liaudies kultūra.

Senajai tautosakai išlikti svarbi sąlyga – liaudies apeigų, papročių, tradicijų tęsimas. XIX amžiuje, iš kurio jau gausiai turime tautosakos rinkinių, apeigų, papročių reikšmė vis mažėja, ypač Užnemunėje, vakarinėje Lietuvos dalyje, kur baudžiavos šaknys buvo labiausiai pakirstos. Tautosakinių tradicijų silpimą liudija dažnas rinkėjas, etnografas. Ir vis dėlto liaudies dainai ar pasakojimui čia dar būta palankių sąlygų: sodžiaus ir šeimos šventės, vakarojimai, dažni jaunimo sambūriai. Kaimo

⁵ M. Katkus. *Raštai*, Vilnius, 1965, p. 204–205.

⁶ Just. Marcinkevičius. Pareiga būti žmogum, *Komjaunimo tiesa*, 1975, kovo 19.

bendravimo papročiai savo esme ilgai liko nepakitę. Pasiskaitykite apie tai Elvyros Dulaitienės-Glemžaitės *Kupiškėnų senovėje*.

Vienos kartos draugė dar būdavo palanki aplinka, formuojanti žmogaus pasaulėvaizdį, elgesio normas. „Graži yra draugė / Brolių ir seselių“, – dainuojama vienoje ne taip senoje vestuvinėje dainoje. Būdingi kaimo žmonių prisiminimai apie laimingą jaunystę – darniame brolių, seserų būryje. „Buvom penki broliai, dvi seserys. Visi mani mylėjo. Išeinam kur vakarėlin ar šokin. Labai nekenčiau mandrumo. Būdavo, ir neinu su mandru šokt. Jis dantis griežia. Aš jam – liežuvj! O ko aš bijau – broliai tai du – šitokie bernai! Ak buvo labai gražūs broliai! Oi, buvo gerai. [...] Man broliai [ištekėjus] namų gražų gerų suvežė. Kad ne tas namas, mes būtum pragaišy“, – prisimena senutė dzūkė M. Pačkauskienė iš Kasčiūnų k., Varėnos r.

Apibendrinami kaimo gyvenimo turinį, turime pabrėžti, kad sodiečių pažiūrų visuma, pasaulėvaizdis XIX a. tebėra tradicinis. Tradiciškai paveldimos visos kultūrinės vertybės. Iš kartos į kartą perduodami įsitikinimai, gyvenimo principai, grožio vaizdiniai, senojo tikėjimo arsenalas yra emociškai išgyvenamas, jaugęs į sąmonę ir duoda konkrečiai situacijai vienintelį priimtą – kuriam nėra alternatyvos – paaiškinimą ir įvertinimą. Tai ir yra stipriausias veiksnys, jungiantis bendruomenę.

Bandykime įsivaizduoti šitomis sąlygomis atskiro žmogaus savimonę: jis dar nelinkęs išsiskirti iš kitų, jo ambicijų nevaržo artimųjų interesai, jo jausmai dar drovūs ir gėdingi. Čia kalbame apie psichologinį tipą, suformuotą konkrečių sąlygų. Etnopsichologų pastebėjimu, žmogus, nuolat fiziškai su kitais bendraudamas, gyvendamas ankštoje lūšnelėje – sakysime, kur nors Brazilijos džunglėse – savaip siekia išlaikyti tam tikrą asmens autonomiją. Štai kodėl jis vengia kalbėti kitiems apie save, savo išgyvenimus, giliai slepia emocijas, lygiai kaip ir, ginkdie, nesidomi kitų asmeniniu gyvenimu. Esama tiesioginio ryšio tarp išorinių sąlygų ir vidinio subjektyvumo. Fizinis kitų artumas riboja ar net ir visiškai suvaržo intymų „aš“. Savotiškas bėgimas nuo savęs, siekiant išlaikyti asmeninę autonomiją, išlieka ir gerokai pasikeitus bendroms gyvenimo sąlygoms, pakilus kultūros lygiui. Tokį dar artumą matome ir XIX a. kaimiečių pirkiose. Ir čia žmogui nebuvo kur pasislėpti nuo kitų akių, ir toks didelis artumas paliko žymę meninėje pasaulėjautoje. Konkrečiai kalbant, liaudies dainoje jis apribojo saviraiškos poreikį. Darnioje draugėje tarpsta liaudies lyrika, objektyvizuojanti jausmus, dainuojanti apie „brolių“, „seselių“, o ne išskirtinius individualius išgyvenimus.

Bet ateina šitam kaimo bendravimui galas. Tradicinio pasaulėvaizdžio suirimą rodo plačiai atsiverianti naujų interesų sfera: aktualios laiko idėjos, politinės ir kultūrinės naujienos, visokia pažanga. Daro poveikį mokykla, spauda, knygos. Juozas Jurginis veikalo *Lietuvos valstiečių istorija* (1978) paskutiniuose puslapiuose atkreipia dėmesį į Lauryno Ivinskio kalendorius kaip kintančių, plėtančių kultūrinių poreikių liudijimą. Pirmuosiuose kalendoriuose (nuo 1846 m.) buvo spausdinami vien praktiniai ūkiniai pamokymai, medicinos patarimai, o jau po dešimties metų radosi ne tik originalios, bet ir verstinės poemos, skaitytojas jau pratinamas ne vien domėtis ūkinėmis žiniomis, bet ir skaityti istorijas, beletristinius pasakojimus. Smalsus skaitytojas nebesitenkino pasakomis. Senoji tautosakinė proza įdomumą jau prarado greičiau nei dainos. O poetinį skonį vis labiau veikia skaitomų eilėraščių tematika ir skambesys. Tautosaka pamažu užleidžia pozicijas rašytinei literatūrai, profesiniam menui.